

نشانی: منطقه ۱۱، خیابان فروزش

مشخصات: یکی از نخستین سقاخانه‌های تهران، سقاخانه عزیز محمد نام دارد که توسط حاج عباسعلی عزیز محمد حدود سال ۱۲۵۶ بنا شد. این سقاخانه با توجه به بحران کم آبی آن روزگار و لزوم وجود سقاخانه‌ها به عنوان یکی از منابع تأمین آب مردم، یادآوری واقعه کربلا و بستن آب فرات بر کاروان امام حسین (ع) و یارانش ساخته شده است. بنای سقاخانه همواره با نور سبز، روشن است و در ماه‌های محرم

قدیمی‌ترین سقاخانه تهران

و صفر با کتیبه‌های سیاه پوشانده می‌شود. این بنای قدیمی دارای آب‌انبار، حوضچه آب، شیر و پاشیر است. در قسمت پایین سقاخانه، کاشی‌های برجسته با نقش شه‌های کربلا جلوه خاصی به سقاخانه بخشیده و سقف آینه کاری آن بسیار چشم‌نواز و باشکوه است. داخل سقاخانه تعدادی شمایل منتسب به حضرت امام حسین (ع) و حضرت ابوالفضل العباس (ع) دیده می‌شود. سقاخانه عزیز محمد به دلیل قدمت بنا دچار فرسودگی و شکستگی کاشی‌ها و تزیینات بود که در سال ۱۳۹۹ مرمت شد.

ویژه‌نامه روز هفتم
۹ تیر ۱۴۰۲
شماره ۷

۳

به کام مردم

در تهران قدیم بیشتر سنگاب‌ها و دوستکامی‌ها وقفی بودند و سفارش دهندگان آنها را به یاد شهیدان دشت کربلا در مساجد و معابر عمومی قرار می‌دادند؛ تا جایی که جعفر شهیدی در جلد سوم طهران قدیم چنین نوشته: «سقاخانه دکان یا نیم‌بایی بود که آب گاهی در آن به وجود آورده، بیاله‌ای در آن نهاده، آب آن را در دسترس تشنگان می‌گذاشتند که در زمره کارهای ثواب به شمار می‌آمد. ابتدا به وسیله سطل، کوزه، مشک و کشکول آب به مردم می‌رساندند. گاهی هم ظرف‌های آب در معابر قرار می‌دادند و کم‌کم با چشم و هم چشمی، ظروف بزرگ سنگی و دوستکامی‌های بزرگ جانشین آن شد.»

میراث معروف

سنگاب مسجد امام خمینی (ره) در دل بازار بزرگ تهران یکی از معروف‌ترین سنگاب‌های شهر تهران را دارد که در همان دالان ورودی حیاط مسجد قرار داده شده است. قدمت این مسجد به دوره فتحعلی شاه قاجار می‌رسد، اما در برخی کتاب‌ها عنوان شده قدمت سنگابش بیش از مسجد است؛ نمونه دیگر این سنگاب‌های تاریخی را می‌توان در مسجد سید «عزیزالله» دید که قدمت مسجد به دوره قاجار برمی‌گردد. گفته می‌شود سیدعزیزالله از تاجران معروف بازار، با توجه به برگزاری برنامه‌های مذهبی زیاد و به ویژه در ماه‌های محرم این سنگاب را وقف مسجد کرد. یکی دیگر از سنگاب‌های قدیمی تهران در خانه مستوفی‌الممالک است. این سنگاب، به شکل مستطیل است و حاشیه‌هایش حجاری شده است. این سنگاب در گذشته داخل حیاط بود و ایام محرم و مراسم دینی در این سنگاب شربت درست کرده و مردم از آن می‌نوشیدند. گاهی هم سنگاب از آب پر می‌شد تا برای وضو گرفتن یا آشامیدن به کار رود.

مریم باقریور

اگر به بازار تهران و مساجد داخل آن رفته یا در حرم برخی از امامزادگان قدیمی، احتمالاً جام‌های بزرگی را دیده‌اید که جنسش از سنگ است. در گذشته با توجه به حرمت آب و برای رفع عطش رهگذران و حتی گرفتن وضو، این جام‌ها توسط هنرمندان با طراحی نقوش اسلامی و خط ساخته شده و عده‌ای هم آنها را انفاق می‌کردند. از این جام‌ها با عنوان «سنگاب» یا «دوستکامی» (ظروف فلزی را هم شامل می‌شد) نام می‌بردند که برخی آن را وقف آب می‌کردند.

دوستکامی

با نگاهی به همه ادیان و مذاهب، دیده می‌شود که «آب» عنصر تطهیرکننده و دورکننده پلیدی‌ها، تکریم شده و در آداب و مراسم مذهبی، واجد جایگاهی ویژه شده است. در تمدن اسلامی هم آب، معنی و مفهومی قوی و محکم پیدا کرده و چون عطش انسان تشنه را از بین می‌برد، با آن وضو می‌گیرند، کشاورزی و هر ناپاکی را پاک می‌کنند، اما والاترین و متعالی‌ترین مفهوم اجتماعی-اعتقادی آب در مذهب شیعه است؛ جایی که علاوه بر تمام مفاهیم، آب، نمادی از گذشت و فداکاری و سپس شهادت می‌شود. این است که همان فلسفه اصلی وقف آب و ساخت بناهایی به نام سقاخانه و گذاشتن سنگاب‌ها رسم می‌شود. فاطمه رنجبر یکی از کارشناسان صنایع دستی که تحقیقات زیادی در این زمینه انجام داده، می‌گوید: «سنگاب و دوستکامی به ترتیب سنگ بزرگ و قند سنگی و گاه فلزی بودند که هزاران تشنه را بی‌هیچ چشمداشتی سیراب می‌کردند. در واقع این شیوه، پذیرایی ساده و رایگان بود و طالبان آب حتی اگر تشنه هم نبودند می‌نوشیدند، چرا که معتقدند آب نطلبیده، مراد است.»

منقش به آیات قرآنی

بر اساس تحقیقات، بیشترین سنگاب‌ها در حیاط مساجد و اطرافش و همچنین بقاع دوره صفویه قرار داشته‌اند. رنجبر در این باره بیشتر توضیح می‌دهد: «گاهی از سنگاب با عنوان دوستکامی هم نام برده می‌شد، با این تفاوت که سنگاب، فقط از سنگ بود، اما دوستکامی‌ها ظروف کوچک و بزرگ سنگی یا فلزی به شمار می‌آمدند و از سوی هنرمندان نوشته‌هایی روی آن حکاکی می‌شد که بیشترش آیات قرآن، صلوات بر چهارده معصوم یا اشعار عرفانی بود. به همین دلیل نتیجه‌ای که مردم از آن می‌نوشیدند متبرک به کلام وحی و اسامی چهارده معصوم بود که آن را اصطلاحاً کام‌گرفتن از دوست یا دوستکامی می‌گفتند.»

نذر شمع

مردم تهران قدیم

شب‌ها برای روشنایی

و دید آب، بر لبه

دوستکامی‌ها شمع

روشن می‌کردند.

این کار در گذر

زمان باعث شد

پس از نذر شربت

در دوستکامی‌ها

و سنگاب‌ها مردم

بر اساس عقیده‌شان

نذر هم انجام داده و

بسته‌های شمع را در

کنارش می‌گذاشتند.

آب‌انبارهای وقفی

آب‌انبارها پس از قنات‌ها یکی از مهم‌ترین تأسیسات زیربنایی و مهم شهر بودند که برای رفع نیاز مردم به آب شرب در بیشتر مناطق ایران و از جمله تهران ساخته می‌شدند. این بناها گنجایش مقدار زیادی آب را داشتند و با سامی مختلف مانند برکه، حوض یا مصنعه شناخته می‌شدند. در پایتخت هم ۳ نوع آب‌انبار خصوصی، عمومی و وقفی وجود داشت. گرچه بخش عمومی هم از بخش خصوصی و وقفی تشکیل می‌شد.

۱۲۲ آب‌انبار عمومی

آب‌انبارهای عمومی برای تأمین آب شرب عموم مردم از اهالی شهر گرفته تا مسافران ساخته می‌شدند. یعنی گاه در کاروانسراها و سراهای بازار با مالکیت شخصی شکل می‌گرفتند تا تجار و کاسبان، آبی برای نوشیدن و شست‌شو داشته باشند، اما در محله‌های فقیرنشین که مردم آب‌انبار خانگی نداشتند یا محله‌های پر جمعیت شهر که دسترسی به قنات چندان آسان نبود، آب‌انبار وقفی ساخته می‌شد و بر اساس آمار سال ۱۲۶۹ هجری قمری تعداد این آب‌انبارها در تهران به ۲۲ باب می‌رسید که بیشترشان داخل محدوده حصار صفوی قرار داشت. بیشتر سازهای آب‌انبارهای وقفی هم در کنار راه‌های کاروان رو (بیرون دروازه‌های شهر) یا زیر مسجد و تکیه و گاه در بازارچه و گذرها ساخته می‌شدند که نمونه محله‌های بازار و محمدیه بود. در تابستان‌های گرم و خشک، این آب‌انبارها راه نجات افراد کم‌درآمدی بود که مانند افراد متمول امکان ترک شهر و رفتن به مناطق بیلاقی را نداشتند. واقفان این آب‌انبارها هم بزرگان و گاه افراد عادی بودند و همراهش باغ، کشتزار، خانه، دکان و... را وقف می‌کردند تا در آمد این مکان‌ها، هزینه تعمیر و نگهداری آب‌انبارها تأمین شود. در تهران آب‌انبارهایی هم به صورت وقفی داخل تک‌بنا یا داخل مجموعه‌ای ساخته می‌شود. آب‌انبار نوروز علی در حوالی باغ فردوس (گذر صابون پزخانه) نمونه‌ای از آب‌انبارهای تک‌بناست. البته گاهی این آب‌انبارها بنا را در خارج دروازه شهر برای مسافران تدارک می‌دیدند که می‌توان به آب‌انبار قاسم‌خان در راه شهری یاد کرد.

● برای عبادت و تحصیل

تعداد آب‌انبارهای وقفی پایتخت داخل مجموعه‌ها هم کم نیست و مجموعه‌های سیداسماعیل، مروی، مسجد و مدرسه معبر نمونه‌ای از آنهاست؛ به عنوان مثال مجموعه سیداسماعیل در محله چاله میدان شامل امامزاده، مسجد و مدرسه فیلسوف‌الدوله، بازار سیداسماعیل و یک آب‌انبار عظیم بود. یا در مجموعه مروی مردم می‌توانستند علاوه بر دسترسی به بازار، مسجد و مدرسه خان مروی، از داشتن آب هم بهره‌مند شوند. همچنین در امتداد این بازار، آب‌انبار مسجد آقامحمود قرار داشت. آب‌انبارهای مساجد یا اماکن خاص معمولاً برای آن دسته از افرادی که برای عبادت یا تحصیل آمده بودند، بیشترین کاربری را داشت؛ گرچه مردم عادی، مهاجران و مسافران هم از آن آب‌انبارها استفاده می‌کردند.

نمادهای ماندگار عشق به امام حسین
در گوشه و کنار شهر دیده می‌شود

هر پاکی

در سازه‌های وقفی

